

Áll. Polgári Iskolai
Tanárképző Főiskola

IV. d

Magyar nyelvészet.

909 sz.

ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG KÖNYVTÁRA
(ÉS NÉPRAJZI) SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI, 32. SZÁM

AZ
ÚJABB NÉMET NYELVJÁRÁSKUTATÁS
MÓDSZERTANI EREDMÉNYEI

IRTA:

KELEMEN JÓZSEF

XB 225903

SZEGED,
SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1937

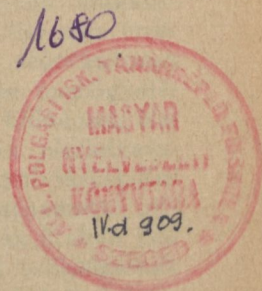
*Magyarország
Dr. Eperjény Kálmán egyes.m. tanár úrnak
tisztelettel feléül a szerző*

A SZEGEDI ALFÖLDKUTATÓ BIZOTTSÁG KÖNYVTÁRA
IV. (TÁRSADALOM- ÉS NÉPRAJZI) SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI. 32. SZÁM

AZ
ÚJABB NÉMET NYELVJÁRÁSKUTATÁS
MÓDSZERTANI EREDMÉNYEI

IRTA:

KELEMEN JÓZSEF

SZEGED,
SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1937

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001144612

A századunk elejéig szépen fejlődött magyar nyelvjáráskutatást a világháború, az utána következő összeomlás és gazdasági válság derékban vágta ketté. Azóta minőségileg és módszereiben alig-alig jelentkezett némi fejlődés, mennyiségileg pedig nagy visszaesést kellett tapasztalnunk. H o r g e r n e k történeti és L a z i c z i u s n a k fonológiai szempontú, egészen új összefoglaló munkája, Cs ü r y B á l i n t n a k szótári-statisztikai szempontú munkássága (I. NNy. VII. 49—56; 207—11; VIII. 159—60; 62—64.) nem érez-tetheti még hatását a részlet-tanulmányokban, a szórványosan megjelent részlet-tanulmányok pedig elvi, módszeres megfigyeléseket nem tartalmaznak. Ezzel szemben külföldön s különösen Németországban az utóbbi évtizedek alatt nagyarányú részletkutatás indult meg s az így felszínre került anyag a nyelvjáráskutatás módszerén is szembevetendő változtatásokat eredményezett. Mivel a jövőben a magyar nyelvjáráskutatásnak is más úton kell haladnia, mint amelyeken a múltban haladt, azért szükségesnek tartjuk, hogy a jövő kezdő kutatói az új szempontokat tartalmazó magyar nyelvű ö s s z e f o g l a l ó művek mellett azokkal az elvekkal is megismerkedjenek, amelyek külföldön a részletkutatás nyomán merültek fel s vezettek új módszeres eljárásokhoz. Ezért a legrendszeresebb s legrészletesebb német összefoglaló munka (A d o l f B a c h könyve) s az újabb módszereket tartalmazó más könyvek és kisebb tanulmányok nyomán meg fogjuk ismertetni olvasóinkat e részletkutatásból fakadt újabb elvekkal s módszeres eljárásokkal.

A d o l f B a c h (*Deutsche Mundartforschung*, 1934) négyféle problémát lát a német nyelvjáráskutatás módszereiben: a történeti, fonetikai, földrajzi és néprajzi problémát. Az első kettőt csak vázlatosan érinti s részletesebben csak a két utóbbit tárgyalja. Mivel az újabb kutatások eredményei a földrajzi és néprajzi szempontú vizsgálatokból szűrődtek le s mivel a mi nyelvjárási irodalmunkból is ezek a vizsgálatok hiányoznak leginkább, ezért ez-úttal csak ezekkel foglalkozunk részletesebben.

I. Néprajzi szempontú nyelvjáráskutatás.

A legújabb korban — Hans Naumann megfigyelései (1922, 1925) óta — kezd kifejlődni a nyelvjárástanulmányozás legfiatalabb ága, a néprajzi szempontú nyelvjáráskutatás, mely a népnyelvet a népi szociális produktumának, kifejezési formájának s egyszersmind legjellemzőbb tükrének tekinti, azért mindig a néphez való viszonyában vizsgálja, a *népnyelv* kifejezést tehát a *népköltészet*, *néphit*, *népszokások*, *népviselet*, *népművészet*-félékhez hasonló értelemben használja. Ezért a néprajzi szempontú nyelvjáráskutatás két fő kérdése: mennyiben népi (jellegű és eredetű) a népnyelv s mennyiben és hogyan hat vissza alakítólag a népnyelv magára a népre.

A népi nyelvkincs eredetének vizsgálatában általában két réteget szoktak megkülönböztetni: a népi eredetű autochton és a felsőbb társadalmi csoportok nyelvéből származó átvett réteget. E két réteg elhatárolása sokszor persze igen nehéz.

1. A népi eredetű autochton (primitív) nyelvkincs (H. Naumann szerint *primitives Gemeinschaftsgut*, Friedrich Lüers szerint *naturgegebenes Gemeinschaftsgut*) egy része régebbi korokból származik, más része pedig újabbkori népi alkotás eredménye. A *primitív* jelző tehát nem jelent szükségképpen őskori, a primitív korból fennmaradt hagyományokat, bár esetleg ilyenek nyomai is kimutathatók e rétegben, de mindenesetre a nép körében keletkezett s primitív élet-körülmények közt létrejött (régibb v. újabb) elemeket. A népnyelvnek ez eredeti (autochton) rétege egyszerre jelent szegénységet (hiányt) is, gazdagságot is. Így a nemi fogalmakban (genus proximum) rendszerint szegény e réteg, de a faji vagy éppen egyedi neveket halmazza. A német nyelvjárások pl. több helyütt 15—20 szóval is élnek a szarvasmarha különféle fajtáinak megnevezésére (*Ochse*, *Stier*, *Lüpper*, *Kuh*, *Kalbin*, *Kalb* stb.) de a szarvasmarhafélék összefoglaló nevét nem ismerik. Hasonló a helyzet a fogalomkör megnevezésében a magyarban is: *ökör*, *bika*, *tehén*, *üsző*, *borjú*, *tinó* stb., nálunk azonban még nem vizsgálták meg, hogy e nevek eredeti népi nevek-e vagy magasabb társadalmi rétegekkel kerültek-e a népnyelvbe. Jellemzi e réteget az absztrakt nevek hiánya s a konkrét nevekben való bővelkedés is. Cronenbergben pl. 8140 szóból 4260 konkrét főnév, 2080 ige, 777 melléknév 444 adverbium mellett csak 210 absztrakt főnevet jegyeztek fel s ennek nagy része sem népi eredetű, hanem átvétel a felsőbb rétegek nyelvéből. (Hasonló összehasonlításra nálunk is módot nyújt már Csüry Bálint Szamosháti Szótára). Jellemzik még e réteget az erősen képszerű hasonlatok, formális kifejezések (szólások, közmondások), ismétlések, rokonértelmű kifejezések, erősebb analógiás hatások, szóvegyi-

tések, népetymológiák, kihagyásos, nem egyeztetett szerkezetek, összetett mondatok használatában a mellérendelések kedvelése, az azonos alakú szók kerülése, a kifejezések érzelmi hangsúlyozottsága. A beszédmód is általában hangosabb, nyomatékosabb, érzelmileg telítettebb. — Mivel pedig e sajátságok többé-kevésbé a magasabb rétegek nyelvében is megvannak, azért a népi eredetű nyelvkincs elsősorban nem minőségileg, hanem a minőségi sajátságok mennyiségi viszonya szerint különbözik emettől.

2. A nem-népi eredetű, hanem a felsőbb társadalmi csoportok nyelvéből átvett nyelvkincs (kultúr-réteg; Hans Naumann szerint *gesunkenes Kulturgut*, Friedrich Lüers szerint *gewandeltes Kulturgut*) megkülönböztetése és vizsgálata rávilágít az átvétel lélektani hátterére és rugóira. Meg kell itt különböztetnünk a fogalom átvételével együttjáró névátvételt a már ismert fogalmak új nevének átvételétől. Az első eset, vagyis a fogalomátvétellel együtt járó névátvétel úgy látszik gyakoribb a név átvétele itt a fogalom és annak neve közt meglevő szoros kapcsolaton alapul; a fogalommal azért veszik át a nevét is, mert nincs még rá autochton, eredeti szemléleten alapuló elnevezés a népnyelvben. A névátvétel itt szinte kötelező erejű az átvevőre (új fogalmaknak eredeti szemléleten alapuló elnevezése ritka a fogalom-átvétel pillanatában!) s nem szabad egyedül a felülről jött név tekintélyének tulajdonítanunk, mint ahogyan a német kutatók teszik.¹ Ezzel szemben a már meglevő fogalmak új elnevezésének átvételénél nagy szerep jut a felülről jött szó varázsának, ill. a nép fölfelé nézésének és a felsőbb rétegeket utánozó tulajdonságának: A felsőbb rétegektől átvett szót vagy kifejezést ugyanis rendszerint előkelőbbnek tartják a népi eredetűnél. Az ilyenféle átvételek azonban eleinte minden valószínűség szerint csak a fiatalabb nemzedék körében terjednek s ezek számbeli erősödésével ill. az idősebb nemzedék számbeli apadásával egyenes arányban szorítják ki az eredeti régebbi kifejezést (vö. NNy. VIII. 41.), bár ezt a német kutatók nem emelték ki. Ugyanilyen lélektani háttere van a felülről átvett hangbeli (pl. raccsolás), morfológiai, szintaktikai, jelentésbeli és stilisztikai sajátságoknak is.

E felülről átvett nyelvkincs anyaga és az átvétel mértéke függ az átvétel korától, helyétől, szociális és kulturális körülményeitől. A népnyelvnek e rétege napjainkban terjed leginkább, még pedig főként az újság, egyéb népi olvasmányok, az iskola, katonai szolgálat, hivatalok, a sport, politika és technika hatására, stb., de azért a régebbi korokban is számolnunk kell ilyen átvétellel: ide tartozik az egyházi terminológia, a társas élet, di-

¹ Valószínűleg érdemes lenne megvizsgálni az új fogalmak átvételével kapcsolatos újszerű elnevezéseket. Vajjon nem a felülről jött név szokatlan alakja-e az oka az ilyen eseteknek, mint pl. a népetymológiáknak?

vat kifejezései, a jövevényszók nagy része stb. Vidékenként is különbözik e réteg, még pedig a népnyelvnek, vagyis a vidék nyelvjárásának a felsőbbek nyelvéhez, a városi lakosság nyelvéhez vagy a köznyelvhez való viszonya szerint: ahol az átvevők nyelvjárása inkább eltér az átadók nyelvétől, ott nagyobb arányú az átvétel, ahol kisebb arányú e különbség, ott kisebb arányú az átvétel is.

A népnyelvbe felülről jövő nyelvkincs az átvétel útját tekintve vagy közvetlen átvétel eredménye (a nyelvjárást beszélő községekben az iskola, újság stb. útján) vagy pedig a művelődési központok és a közlekedés által közvetített átvételé. E közvetítés útjáról a földrajzi módszerű vizsgálat tájékoztat bennünket.

Felmerülhet az átvétellel kapcsolatban az a kérdés is, hogy az eredeti népi nyelvkincs mely részét érinti e felülről átvett kultúr-réteg s mely részét nem érinti. Az eddigi eredmények szerint inkább csak az érzelmi színezettel nem bíró szók. kifejezések s a magánhangzók vannak kitéve e hatásnak, ezzel szemben a mássalhangzók, az alakrendszer, mondatszerkezet kevésbé. Kétségtelennek látszik, hogy érintetlenül maradnak ez átvételtől az eredeti népi nyelvkincsnek erős érzelmi hangsúllyal bíró szavai, kifejezései (vö. NNy. VIII. 40: stílárius jellegű produktív nyelvkincs), valamint azok a szók, amelyek vagy egyáltalában nincsenek meg az átadó nyelvben, vagy — ha megvannak is — csak más jelentésben él velük az átadó nyelv.

Vizsgálunk kell még a felülről átvett nyelvkincs további sorsát is a népnyelvben. Az átvett anyag egy része változatlanul szokott maradni, de más része jelentős változtatások után lesz csak a népnyelv aktív alkotó-elemévé (vö. NNy. VIII. 40.) E változási folyamatot a német kutatók a népköltés terminológiájából vett elnevezés (*Zersingen*) analógiájára így fejezik ki: *Die Sprache wird zersprochen*. E változások legnagyobb része az eredeti népi réteg vagy a nyelvjárásban már meghonosodott kifejezések analógiájára történik s a nyelvtudomány *nép-etymológia* (Volksetymologie), *családosodás* (Horger: A nyelvtud. alapelvei: 73, §. 173.; ném. Umdeutung, Umbiegung) és *szóvegyülés* (contaminatio, az újabb német nyelvészeknél: Kreuzung) néven szokta tárgyalni.

A népnyelvbe felülről való átvétellel bejutott kifejezések vizsgálata arra az eredményre utal, hogy a valóságban tiszta népnyelv épp úgy nem létezik, mint a népnyelvtől teljesen elszigetelt és élesen elhatárolható irodalmi vagy köznyelv (vagy akár osztálynyelv) s hogy így mindezek a nyelvi alakulatok csak típusként tekinthetők s mint típusok állíthatók egymással szembe.

Az alsó és felső réteg nyelvének szembeállításával persze azt is ki kell emelnünk, hogy a felső társadalmi rétegek

nyelvében is számolnunk kell alulról jött, azaz a népnyelvből magasabb társadalmi osztályok nyelvébe, a köznyelvbe, vagy irodalmi nyelvbe került elemekkel. Ezek az átvételek azonban — a programmszerű irodalmi népiesség kivételével s az írók öntudatlan nyelvjárási sajátosságaitól eltekintve — mindig a közvetlen érintkezés szükségéből fakadnak s rendszerint csak a néppel közvetlenül érintkező egyének, pl. a munkással érintkező munkaadó, a cselédjével gyakrabban beszélő úriasszony stb. nyelvében hagynak nyomot. Az új fogalmak ismeretlen elnevezései persze itt is nagyobbjelentőségűek az átvétellel szempontjából, mint az ismert fogalmak ismert neveinek népi változatai. Az átvett elemek mennyiségét fokozza az a körülmény, ha az alsóbb rétegbe tartozó népi átadó és a felsőbb réteg tagjai az átvevő más-más nyelven beszélnek. Ennek az az oka, hogy az átvevő bizonyos mértékig az átadó egész nyelvét kénytelen elsajátítani az érintkezés lehetővé tétele végett. Ezért van pl. az erdélyi százszok nyelvében sokkal több magyar jövevényszó, mint amennyi német a székely nyelvjárásokban. (Vö. e példára: Horger Antal, A nyelvtudomány alapelvei² 108—9, §§. 260—61.). A felülről történő átvételnél az idegen nyelvű átadók hatása nem ilyen erős az átvevőkre. A nyelvjárások és a népnyelv tanulmányozása szempontjából azonban mindezek a jelenségek csekély jelentőségűek s éppen csak az egyoldalú beállítás elkerülése végett említettük itt őket; rá akartunk mutatni, hogy a felső és alsó rétegekből történő átvételek egyezéseket és különbségeket is mutatnak.

3. Bármilyen tetszetős is az eredeti primitív és a felülről átvett kultúr-réteg megkülönböztetése a népnyelvben, mégis számolnunk kell egy nem felülről jövő s nem is a felfelé nézésből származó átvétellel is. Ha az eddig ismertetett átvételnél alsó és felső réteg nyelvről beszélünk s magát az átvételt felülről jövő v. vertikális átvételnek nevezzük, akkor itt oldalról jövő, egysíkú vagy horizontális átvételről kell beszélnünk s ennek egészen más a lélektani háttere, mint a felülről jövő átvételeknek. Ilyen horizontális átvétellel főként az egyes kisebb nyelvjárásokban kell ugyan számolnunk, mert a néprajzi szempontú vizsgálat szerint valamely nyelvjárási sajátásnak az egyik nyelvjárásból a másikba való átkerülése nem változtat azon a tényen, hogy eredeti népi nyelvkincessel van dolgunk, az idegen nyelvből való népi kölcsönzés esetében azonban még a néprajzi szempontú kutatásnak, azaz a nyelvjáráskutatással szembeállított népnyelvkutatásnak (NNy. VIII. 38—39.) is figyelemmel kell lennie a horizontális átvételekre.

Ha a felső rétegekből a néphez kerülő fogalmak átvételével együttjár a név (kultúrshó) átvétele is, akkor a névátvétel kötelező erejű volta mellett még mindig jogosan gondolhatnánk a fe-

lülről jött név előkelőbb hangulatának a hatására is. De ha egy idegennyelvű vagy más nyelvjárást beszélő szomszédos község az átadó, akkor itt nem beszélhetünk az átvevő felfelé nézéséről, az átvett név előkelőbb hangulatáról: hiszen az azonos társadalmi állású, de más-más nyelven ill. nyelvjáráson beszélő közösségek egymás nyelvét rendszerint nevetségesnek tartják s ki is gúnyolják. Vö. pl. az az özö nyelvjárások gúnyolására használt mondókát: „Gyere mönyem ögyé könyeret möggýé, ha nöm öszö tödd é, maj mögöszöd röggé“, melyet némi változtatással sok helyütt fel lehetünk az özö nyelvjárások szomszédságában. Ilyenkor is előfordulnak névátvételek s ha ezek fogalomátvétellel járnak együtt, itt már csakis a fogalom és nevének szoros kapcsolatából következő kötelező erejű névátvételtől beszélhetünk. Ha valamely nyelvjárásban az asztalosok vagy ácsok osztálynyelvű szókincséből a derékszögű vonalzó fogalmával együtt belekerül a nyelvjárás szókincsébe a *vinkli* (< ném. *Winkl*) szó, akkor itt sem a felfelé-nézés az átvétel rugója, hanem a megnevezési kényszer s a fogalomhoz kapcsolódó osztálynyelvi szó emlékképe. Ha valamely községben kétféle nyelvjárást beszélő lakosság él együtt (pl. é-ző nyelvjárást beszélő katolikusok és í-ző reformátusok hazánkban az Alföld több községében) és egyik (pl. a katolikus lakosság) idővel átveszi a másik (pl. a református) nyelvjárását, akkor itt sem szabad az átvett nyelvi alak előkelőbb hangulatára gondolnunk, hanem minden bizonnyal a stiláris jellegű produktív nyelvkincsnek aktivvá válásáról kell beszélnünk: az é-ző katolikus eleinte csak megértette az í-ző református beszédét (receptív nyelvkincs), majd később maga is használta — gúnyosan —, ha a reformátusok beszédét akarta jellemezni (stiláris jellegű produktív nyelvkincs) s végül megszokottá vált a katolikusok körében is az í-ző kiejtés, elvesztette stiláris jellegét és minden nap használt aktív jellegű nyelvkincssé lett.²

Ugyancsak egysíkú átvétel történik akkor is, ha valamely községbe csekély számú idegen nyelvjárást beszélő egyén kerül

² Ennek a példának helyes magyarázata egyrészt N é g y e s y L á s z l ó nyelvjárásleírása, másrészt G y e p e s J á n o s tanítóképzőintézeti tanárjelölt szíves szóbeli közlése alapján érlelődött meg bennem, akik felhívták figyelmemet az é-ző katolikusoknak stiláris jellegű í-zésére. N é g y e s y szerint Szentesen a 17000 református és 12000 katolikus nyelvjárása általában élesen elhatárolható s «csak elvértve hallani, hogy valaki a másik felekezet kiejtése szerint beszélne k o m o l y a n. A reformátusnak nem szíp a matyó pópista beszéde; a katolikus meg csúfolja a vaczér kálamistát, mert az úgy mondja, hogy „szína, víka, rípa, líka...“» (Hangtani adatok a szentesi nyelvjárásokból. Simonyi-féle tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani társaság köréből 1881. I, 3: 230. — A kiemelések tőlem valók.) A szentesi katolikusok tehát nemcsak csúfolódásból [azaz stiláris nyelvkincsként] használták már ötven évvel ezelőtt is a szína-féle íz alakokat, hanem — bár csak elvértve, de — komolyan [azaz aktív nyelvkincsként] is! Gyepes egyik alföldi községünk nyelvét szándékozik többek között ilyen szempontból is elemezni.

(pl. házasság vagy település folytán.) Hasonló jelenség tapasztalható pl. a somogymegyei Gamáson is, ahová az 1930-as években 5–6 göcseji család települt. A göcsejiek még megtartják kiejtésbeli sajátságukat (diphthongusok, illeszkedés nélküli ragok használatát), de a szóhasználatban már megfigyelhető némi alkalmazkodás: a község szókincséből főként a fiatalok egyre több szót használnak. Itt sem felfelé nézés az átvétel indítóoka, hanem a többséghez való alkalmazkodás: az új telepes nem akar nevetségessé válni a többség előtt, inkább alkalmazkodik hozzá.

A német nyelvjáráskutatással szemben kissé élesebben kiemeltük az egysíkú átvételek kérdését, hogy rámutathassunk a népi nyelvkincs rétegződésének összetettebb voltára. E szerint tehát eredeti és átvett réteget, utóbbin belül pedig felülről történő (vertikális) és egysíkú (horizontális) átvételeket kell megkülönböztetnünk a népnyelvben.

4. A társas érintkezéshez szükséges szociális feltételek (egymáshoz való alkalmazkodás, kölcsönös megértés stb.) ható erőiből kell magyaráznunk azt az érdekes jelenséget, hogy különböző nyelvjárásokat beszélő csoportok egy községbe letelepedve egységes nyelvjárást fejlesztenek ki s hacsak nem idegen nyelvű területtel körülvett nyelvjárásziget ez az új nyelvjárás, mindig a környék nyelvjárásához alkalmazkodik.

5. De nemcsak a nép alakítja, formálja a népnyelvet, hanem a szociális értelemben vett nyelv is alakítólag hat a népre. Az újszülöttek már meglevő nyelvrendszerbe születnek bele s amikor a fejlődés folyamán e nyelvet elsajátítják, egyszersmind a fogalmaknak és viszonyoknak azzal a rendszerével ismerkednek meg, amely az illető nyelvben ill. nyelvjárásban tükröződik. Így a nyelv — a nevek és az ezekkel szoros kapcsolatban álló jelentések útján — az egyének és csoportok világfelfogására, világnézetére és végső fokon az oly sokat emlegetett néplélek fogalmára is enged következtetni. De az ilyen következtetésekhez az szükséges, hogy a népnyelvet fogalmi csoportok szerint vizsgálja a kutató, tekintettel legyen a synonymáknak egymáshoz való viszonyára s így a nyelv által nyújtott jelentésvizonyokra. Mindez ugyan elsősorban nyelvfilozófiai probléma s a nyelvnek a népre gyakorolt hatását nem is a nyelvjáráskutatás gyakorlatából szűrték le a kutatók, maga az alaptétel azonban kétségtelenül igaz s a szintetikus értelemben vett népnyelv-kutatáshoz (vö. NNy. VIII. 38.) ez a szempont is hozzátartozik.

Irodalom: Adolf Bach, *Deutsche Mundartforschung*. Germanische Bibliothek I. Abt. I. Reihe 18. Heidelberg (Carl Winter) 1934, 133–65. — Friedrich Maurer, *Volkssprache*. Fränkische Forschungen 1. Erlangen (Palm & Enke) 1933: 1–35, Hans Naumann, *Über das sprachliche Verhältnis von Ober- und Unterschicht*. Jahrbuch für Philologie I. 1925: 55 skk. — Zlinszky Aladár, *A népi előadás stílusa*.

Magyarság Néprajza III. 434—49. — — A 4. részhez: Schmidt Henrik, *A hazai német nyelvjáráskutatás módszere és problémái*. MNy. XX. (1924.) 169 skk. — Heinrich Schmidt, *Herkunft und Mundart*. Ung. Jahrb. XIV. (1934.) 63 skk. — Walther Kuhn, *Deutsche Sprachinselforschung*. Plauen in Vogtl. 1934. — — Az 5. részhez: Leo Wiesgerber, *Muttersprache und Geistesbildung*. Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1929. — Georg Schmidt-Rohr, *Die Sprache als Bildnerin der Völker*. Eine Wesens- und Lebenskunde der Volkstümer. 1932. A 2. kiad. „Mutter Sprache. Vom Amt der Sprache bei der Volkwerdung“ címmel Jena 1933. — Fritz Stroh, *Der volkhafte Sprachbegriff*. Halle a. d. S. (Max Niemeyer) 1933.

II. Nyelvjárásföldrajz.

A földrajzi szempontú nyelvjáráskutatás már jóval nagyobb multra tekinthet ugyan vissza, mint a néprajzi szempontú, mivel a nyelvjárások osztályozására irányuló kísérletek a nyelvjárások földrajzi elterjedésének vizsgálatára terelték a kutatók figyelmét, de a földrajzi elterjedés adataiból való elvi következtetéseket csak az újabb kutatás vonta le. Ezek az elvek a nyelvi sajátságok kiindulásának helyére, elterjedésének módjára, az érintkező nyelvi sajátságok sorsára, az egyes nyelvjárások nyelvi jellegének, valamint a nyelvjárási határoknak vizsgálatára, végül a nyelvjárásföldrajz eredményeinek a történeti nyelvtudományban való felhasználására vonatkoznak.

1. A felsőbb rétegektől átvett nyelvkincs („gesunkenes Kulturgut“) elemeinek kiindulása mindig valamely centrumra lokalizálható. Ez a centrum a nagy nyelvterületen elterjedt nyelvsajátságok esetében rendszerint a vezető társadalmi réteg tartózkodási helye, tehát egyszersmind politikai és kulturális centrum is. Mivel pedig e vezető társadalmi réteget az alsóbb rétegek szinte mindenben, tehát a nyelvhasználatban is utánozzák, e tekintély-tisztelet hatására az átvevő rétegekben is hamarosan meggyökeresedik az új nyelvsajátság és mint újabb centrumból tovább terjedhet. Így pl. a német nyelvterületen a középkor óta délkeleti irányból beáramló nagyarányú újítások kiindulásának centruma valószínűleg a Habsburg-birodalom székhelye volt, Franciaországban pedig sok nyelvi sajátság Párisból jutott el a népnyelvbe. De természetesen nem minden nyelvjárási sajátság vezethető vissza egyetlen centrumra. Kisebb centrumok (városok) is kiindulópontjául szolgálhatnak egy-egy nyelvi sajátságnak. Ez különösen olyan esetekben bizonyítható, amikor valamely város nem a köznyelvi ill. a vezető rétegektől átvett sajátságot terjeszti el maga körül kisebb-nagyobb nyelvterületen, hanem a saját városi nyelvének egy vagy több helyi (lokális) sajátságát. Ilyen sajátságot bizonyára nálunk is sokat fog találni a jövő részletkutatása,

pl. a városi lakosság hazai német nyelvjárási szavainak a népnyelvbe való bejutásával kapcsolatban.

Mivel az egysíkú átvétellel valamely nyelvjárásba jutott elemek részint más nyelvjárásból valók, részint pedig olyan osztálynyelvből, amelynél nem éreznek az érintkezők társadalmi nívókülönbségeket, azért ennek kiindulópontjául valószínűleg nem centrumokat fog megállapítani a részletkutatás, hanem kulturális vagy gazdasági határok mentén levő területeket, esetleg egyes települési pontokat. A Balaton vidékén a vízi élettel kapcsolatos újabb kifejezéseket pl. a balatonparti községekből vették át a környékbeli községek lakói. Az egyes települési pontokra lokalizált horizontális átvétel példáit pedig a többnyelvű vagy többnyelvjárású községek nyelvében kell keresnünk, tehát pl. szorosan egymás mellé települt magyar és német községekben, vagy olyanokban, amelyekbe kb. egyenlő arányban települt kétféle nyelvjárást beszélő lakosság.

2. A felülről jött nyelvi sajátságok terjedése kétféleképpen történhetik: vagy közvetlenül, más társadalmi réteg közvetítése nélkül, a kultúr-intézmények (iskola, templom, újság stb.) útján jutnak el a néphez, vagy a közlekedési utak és kisebb centrumok (városok) közvetítésével.

A kultúr-intézmények útján a népnyelvbe jutott sajátságokkal — mivel ezek a földrajzi, települési és közlekedési viszonyoktól jórészt függetlenek, — nem foglalkozik a földrajzi módszerű népnyelvkutatás. A népi nyelvkincsbe való bejutás módja azonban rendszerint megállapítható: először csak receptív elemként él a nyelvközösségben, melyet többé-kevésbé megértenek, de nem használnak. Bizonyítják ezt a tanítók gyakori panaszai, hogy mihelyt kikerülnek tanítványaik az iskola padjaiból, rögtön a „rég” nyelven, vagyis a nyelvjárás nyelvén beszélnek. Ha azonban hallás vagy olvasás útján sokszor találkoznak ugyanazzal az elemmel, maguk is használják, még pedig a többség valószínűleg mindig stiláris nyelvkincs elemeként: ha urasan, finoman akar beszélni (egyések esetleg rögtön állandó aktív elemként, de a használatnak ilyeneknél is stiláris háttere van: ezek mindig urasan akarnak beszélni!) Idővel elveszíti a sajáttság stiláris hátterét és aktív elemévé lesz a nyelvközösség nyelvének.

A közlekedési utak és a kisebb centrumok közvetítésével átvett nyelvi sajáttság elterjedése kétféle módon történik: vagy pontoszerűen — azaz egyik centrumból a másikba jutva, anélkül azonban, hogy a közbeeső terület nyelvében nyomot hagyna ez az átvett sajáttság —, vagy folytatólagos áramlással. Elvileg e két módon bármilyen irányban tovább terjedhetne ugyan valamely sajáttság, a valóságban azonban csak bizonyos irányokban jut el messzebbre, más irányokban pedig hamarabb

félbenmarad a terjedés. Ennek a jelenségnek magyarázatát az átadók és átvevők nyelvi érintkezésének különböző viszonyaiban kell keresnünk: némely irányban ugyanis sokkal távolabb eső nyelvközösség tagjai is érintkeznek egymással, mint más irányokban. Az érintkezés különböző volta pedig különösen két földrajzi okra vezethető vissza: egyrészt a közlekedési útakra, másrészt a közlekedési akadályokra.

Az új nyelvi sajáttság terjedése ugyanis a közlekedési útvonalakon történik: nagyforgalmú, messze vezető főbb közlekedési útvonalakon távolabb eljut a sajáttság, mint a helyi közlekedés céljait szolgáló gyéresebb forgalmú és kisebb útakon. Nyugat-Németországban az új nyelvi sajátságok pl. a Rajna mentén, mint fő közlekedési útvonalon terjednek, még pedig főként északi irányban (pontosabban: DK-ről ÉNy-ra, a Rajna folyása irányában!) és csak sokkal kisebb mértékben — ugyanezen az útvonalon — délre, valamint — kisebb útvonalakon — a fő közlekedési úttól jobbra és balra. Az új nyelvi sajátságok terjedésének irányában és hatótávolsága szerint kétféle terjedési típussal kell számolnunk: a sugárszerű és nyílszerű terjedéssel. Előbbi rendszerint bármely irányban, főként kisebb közlekedési útakon s lassúbb tempóban érvényesül, utóbbi csak meghatározott irányban, a főbb közlekedési útvonalakon s gyorsabb tempóban történik.

De még a fő útvonalakon sem terjedhet bizonyos távolságon túl az átvett sajáttság, mert terjedésének útját állják bizonyos közlekedési akadályok.³ Egyes akadályoknál több nyelvi sajáttság terjedése is félben maradhat s ilyen esetben már joggal beszélhetünk nyelvjárási határokról.

3. Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy a nyelvjárási sajátságok földrajzi elterjedése nem eshet egybe s így a nyelvjárási határokat *sem* tekinthetjük élesen elkülöníthető *határvonalaknak*. Ha ugyanis már az átvétel is több körülménytől függ (kor, hely, szociális és kulturális körülmények, l. fent I. rész 2. alatt), ha az átvétel több nyelvközösségből is történhetik (II, 1.), ha az átvevők is többféleképpen alakítanak az átvett anyagon (I, 2.), főként pedig ha az elterjedés feltételei is különfélék (II, 2): akkor már gondolhatunk arra is, hogy a nyelvjárási sajátságok földrajzi elterjedése sem esik egybe. De a földrajzi részletkutatások minden kétséget kizáróan is bebizonyították egyrészt a különböző nyelvjárási sajátságok (egy-egy szó, valamely magánhangzó- vagy mássalhangzóváltozás, alaktani elem, mondat-

³ A német nyelvjárási irodalomban sokat foglalkoztak a földrajzi akadályoknak a nyelvi sajátságok terjedésében való szerepével s ma még nincs egységesen elfogadott műszó e fogalomra: Th. Frings a *Barriere*, Hemmstelle, Fr. Maurer a *Schranken*, A. Bach a *Hemmungen* kifejezést használja.

szerkezet stb.) földrajzi elterjedésének egymástól független haladását, másrészt pedig arra is rámutattak, hogy az u. n. hangváltozások sem terjednek egyformán még az azonos fonetikai helyzetet mutató szókban sem, hanem szinte minden szót külön kell meghódítania a hangváltozásnak (vö. pl. hogy a régiebb ném. *hūs* 'Haus' és az újabb *Maus* alak ugyanabban a nyelvújrásban is előfordulhat). Ezért tehát nyelvújrási határokról csak ott és annyiban beszélhetünk, ahol és amennyiben több nyelvújrási sajátosság egymással többé-kevésbé párhuzamosan halad. De éppen ezért nem határvonalakat (Grenzlinien), hanem határsávokat (Grenzzonen, Linienbündel) kell keresnünk.

Az élő nyelvújráások tanulmányozásából leszűrt emez eredményekkel szemben újabban N. S. Trubetzkoy bécsi egyet. tanár azt a véleményét fejezte ki, hogy a fonetikai különbségekkel szemben a nyelvújráások közt levő fonológiai különbségek mindig világos és éles határt alkotnak. (*Phonologie und Sprachgeographie*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV. [1931.] 228 skk.) Trubetzkoy hatására Lazaczius Gyula fonológiai alapon osztályozza a magyar nyelvújráásokat. (*Bevézetés a fonológiába*, 1932: 51, 55–59, *A magyar nyelvújráások* 1936: 54–58). Trubetzkoy azonban semmivel sem bizonyította be állításának helyességét. Nem vizsgálta meg, hogy vajjon a valóságban feltétlenül olyan élesek-e a nyelvújráások fonológiai határai, amint elméletileg elképzelte s azt a kérdést sem vetette fel, vajjon ha többféle fonológiai sajátosság földrajzi elterjedését vizsgálná meg, — pl. a magánhangzók fonológiai rendszere mellett a mássalhangzókét is, — vajjon ezek egybeesnének-e. Nem gondolt ilyen kétségekre Lazaczius sem, sőt ő még azzal is meglepte olvasóit, hogy a fonológiai szempontot óvatosan átjártatta fonetikai szempontokra. Vajjon milyen éles nyelvújrási határokat vonhatunk az olyan fonológiai felosztás alapján, amely az *e-zés*, *ö-zés*, *é-zés*, *i-zés* fonetikai sajátságok felhasználásával s ezekre építve különböztet meg alosztályokat? Hiszen e fonetikai sajátságok már nem minden szóban és nem minden hangtani helyzetben mutatnak ugyanolyan elterjedést! (Lazaczius ugyan állítja, hogy e sajátságokat fonológiai különbségekként kezeli, csak azt nem bizonyítja, hogy ezek fonológiai különbségek.)

A mai nyelvújrási határok (határsávok) rendszerint nem vezethetők közvetlenül vissza a régi törzsek elhelyezkedésének határaitra, mert azóta mindenütt oly gyökeres települési, politikai, s egyéb területi és közlekedési változások történtek, melyek elmosták a régi nyelvújrási határokat. A nyelvújrási határok tehát egyzersmind a nyelvi érintkezés határait is jelentik s közvetve a közlekedési körülményektől függnek. Mivel e határok a közlekedést s így a kifelé való érintkezést a minimálisra csökkentik le, azért

leggyakoribb nyelvjárási határok a területi v. territóriális határok (Territorialgrenzen). Ezek közül is elsősorban a középkorvégi politikai határok jöhetnek számításba, ha ezek legalább a XIX. sz.-ig megvoltak. Ennek az az oka, hogy az új érintkezési határ csak mintegy 300 év múlva érezteti hatását a nyelvjárások külön fejlődésében (a jövőben talán valamivel hamarabb: a fejlettebb közlekedési viszonyok következtében), tehát a középkorvégi határok hatása már kialakult s a XIX. sz.-i változtatások hatása még nem érezhető. A vallási határok a német kutatások szerint egybeesnek a territóriális határokkal, az egyházterületek beosztása pedig jelentéktelen a nyelvjáráshatárok szempontjából. A természeti határok közül a nagyobb kiterjedésű hegyek, erdők, mocsarak s a nagy kiterjedésű pusztaság rendszerint nyelvjárási és politikai határok is, a folyók csak akkor, ha szélesebb mocsárövvvel vagy politikai határokkal együtt szerepelnek. Szórványosan állítólag gazdasági határok is alkothatnak nyelvjárási határokat. A nyelvjárások határa függ még végül a nyelvjárás területének jellegétől is.

4. A nyelvjárás területe [= ahol valamely nyelvjárást beszélnek: nem a Balassa-féle értelemben vett nyelvjárásterület!] nyelviileg nem egységes. Bár a nyelvkeveredés (nyelvi kiegyenlítődés, ném. Ausgleich, Dialektmischung) az egységes közlekedési területen belül aránylag rövid idő alatt (kb. 100 év) megtörténik, mégis maradhatnak vagy keletkezhetnek kisebb nyelvjárási egységek. Rendszerint megkülönböztethető egy-egy nyelvjárás-mag (Kernlandschaft), melyet átmeneti területek (Saumlandschaften, Vibrationsgebiet) vesznek körül. Ez átmeneti területeken is képződhetnek kisebb egységek (pl. egy-egy város és környéke), vagy új forgalmas közlekedési vonal kettéválaszthatja tömeges újításaival az egységes nyelvterületet. (Hessenben, pl. 50 év alatt megtörtént egy szóföldrajzilag egységes terület kettéválasztása.) Gyengítheti a nyelvjárási területek hatását a territóriumok közt évszázadokon át tartó kölcsönös érintkezés. Így kifejlődhetnek egy nagyobb nyelvi és művelődési egység (Kulturkreis).

5. A nyelvjárások területén belül történeti szempontból többféle nyelvi réteget kell megkülönböztetnünk: egyes elemek igen régi korból maradtak fenn, mások újabbak és ismét mások jóformán meg sem honosodtak még a nyelvben. A nyelvjárás tehát folytonosan változik, új elemekkel gyarapodik, másokat elhagy, ismét másokat átalakít. A nyelvjárás élő nyelvkincsében tehát mindig találunk alakváltozatokat, azonos jelentésű szópárokat, azonos alakú szokat. A szóföldrajzi kutatások azonban azt mutatják, hogy a nyelvi alakokban való bővelkedés vagy szűkölködés egyaránt csak átmeneti állapot a nyelvjárás szókincsében. Az azonos jelentésű alakváltozatok vagy akár különböző eredetű szók is

gyakran szóvegyülést (contaminatio, ném. Kreuzung) eredményeznek (pl. ném. *Totenlade* \times *Leicht* $>$ *Totenleicht* stb.: a két régebbi szó érintkezésének határán jött létre a vegyülékszó!), vagy jelentésmegoszlás történik köztük (pl. ném. *stuchen* \sim *stauchen* 'Getreidegarbe' és *Pulswärmer* [e kétféle jelentés szomszédos területeken] $>$ *stuchen* 'Getreidegarbe' \sim *stauchen* 'Pulswärmer' [érintkező területen!], vagy pedig valamelyik szó (változat) elavul. Hasonlóan igyekszik elkerülni a nyelvszokás az azonos alakú szók (homonymia) találkozását is, ha a lakosság ugyanazon rétegében ugyanazon fogalmi körbe tartozó (ugyanazon szófajként és mondatrészként szereplő) két szó azonos vagy nagyon hasonló hangalakú (pl. fr. *rabot* 'Kaninchen' és 'Hobel': első jelentése elavult). Ilyenkor a hasonló alakkal járó összetévesztés veszélye a homonymia kiküszöbölésének oka. De oka lehet ennek valamely neveltséges vagy obszcén asszociáció is. A homonymia elkerülésére való törekvésből néha a szokásostól eltérő módon képeznek egy szót, pl. a fr.-ban a bonbonnal foglalkozó nőt *bonbonneuse*-nek nevezik, mert *bonbonnière* a 'bonbonos üzlet' neve.

6. A szók, alakváltozatok történetének, elavulásának, helyettesítésének magyarázatához, a hangváltozások új szellemben való felfogásához s nem egyszer a nyelvtörténeti tények helyes felfogásához vezetett a nyelvjárásföldrajzi kutatás, bár adatainak nagy részét a jelenből vagy közelmultból merítette. De rá kell még mutatnunk a földrajzi vizsgálatnak még egy jelentős eredményére: a szók és a nyelvi sajátosságok változatainak relatív kronológiáját nem egyszer a nyelvjárásföldrajzi adatok segítségével dönthetjük el. A német, román nyelvek, magyar nyelv vizsgálatában többször felmerültek már ilyen szempontok, de legvilágosabban az olasz Matteo Bartoli foglalta össze az idevágó elveket, azért ezeket az ő összefoglalásában Papp István ismertetése alapján idézzük. Két szó vagy alakváltozat közül a régebbit a következő elvekkel állapíthatjuk meg: 1. A szélső területek elve alapján két nyelvi fok közül a szélső területeken járatos változat rendszerint régebbi a közbeeső területek változatánál. Kivétel: a) mikor a középső területek kevésbé hozzáférhetők a közlekedés számára, mint a szélső területek; b) ha a szélső területek változata a nyelvjárások különválása előtti közös nyelv rendszerében gyökerезik, tehát a közbeeső nyelvjárások változatáéhoz hasonló párhuzamos fejlődéssel keletkezett. — A német kutatók a nyelvjárás szélső területeire is hasonló tételt állapítanak meg: a nyelvjárási határ (Linienbündel) vidékén olyan régi alak (Reliktform) is előfordulhat, amely már egyik nyelvjárásban sincs meg. 2. A nagyobb terület elve szerint két fejlődési fok közül rendszerint az a régebbi, amelyik nagyobb területen van vagy volt elterjedve. Kiv.: a) amikor a kevésbé kiterjedt terület egyszersmind kevésbé van kitéve a forgalomnak; b) amikor ez a szélső terüle-

tekből áll. 3. Az elszigeteltebb (a közlekedésnek kevésbé kitett) terület elve azt jelenti, hogy a más területekkel való közlekedésnek kevésbé kitett terület rendszeren a régebbi nyelvi fokot őrzi meg, a forgalmasabb pedig nyelvi újítást mutat. 4. A későbbi nyelvterület elve már földrajzi és történeti alapon oldja meg a régibb változat kérdését: ha egy nyelv az előbbi területről egy későbbire kerül, akkor rendszerint az utóbbi terület őrzi meg a régebbi nyelvi változatot. 5. A kihalt vagy kihalófélben levő változatok elve majdnem kizárólag nyelvtörténeti tényekre támaszkodik: Rendszerint az a fok a régebbi, amelyet a vizsgált nyelvterületnek már minden pontján kihalt, illetőleg kihalóban van.

Irodalom: A. Bach, i. m. 14—129; — Fr. Maurer, i. m. 36—52, 69—94; — Hermann Aubin — Theodor Frings — Josef Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden*. Bonn 1926. — Theodor Frings, *Germania Romana*. Halle 1932. — Ernst Gamillscheg, *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft* (Neuphilologische Handbibliothek No. 2.) Bielefeld u. Leipzig 1928. — Papp István, *A területi elvek és a magyar nyelvjárások*. Budapesti Szemle CCXXXVIII. (1935): 342—64.

7. Módszer szempontjából külön említést érdemel Aubin—Frings—Müller idézett műve, amelyben először jelentkezik a különböző tudományok synthesise, amely tehát a néprajzi és földrajzi módszereken túl is keres célravezető utakat. E mű talán nem olyan egységes a részleteiben, mintha egyetlen szerző írta volna s Aubin művelődéstörténeti, Frings nyelvjárástörténeti és Müller néprajzi tanulmányai önálló részek maradnak a könyvön belül is, de mindhárman egységes elgondolás szerint dolgozták fel anyagukat: különösen a helyi földrajzi viszonyok alapos áttanulmányozása s a helyi művelődéstörténetnek a népnyelvben, népszokásokban s általában a népi műveltségben megfigyelhető hatásának kiemelése teszi értékké e művet. Az újabb német nyelvjárástanulmányozás irányítására igen nagy hatással volt e monográfia s csak örülhetnénk, ha nálunk is akadna nyelvész, történész, geográfus és etnográfus, akik közös erővel, közös munkával dolgoznák fel valamely önállóbb tájegységünket. Nálunk persze a legönállóbb egység, Erdély tanulmányozása egyelőre lehetetlen, de azt hisszük, kevésbé érdektelen lenne — éppen változatos történeti sorsa miatt — az Alföldünk valamely részének alapos átkutatása és feldolgozása. A sokszempontú, komplex vizsgálati módszer eredetiségével ugyan nem dicsekedhetnénk már, de tudományos és nemzeti szempontból nem is annyira az eredetiség vagy eredetieskedés a fontos, mint a kitartó munka maradandóértékű s további kutatásra serkentő eredménye.

8. A földrajzi és a néprajzi szempontú nyelvjáráskutatás már eddig is sok érdekes problémára mutatott rá, a jövőben pedig talán még többre fog rámutatni és feleletet adni, de azért bőven hagy megoldatlan problémát maga után ez a módszer is. Sok nyelvi változásról valóban kimutatható, hogy nem azon a területen keletkezett, ahol ma leginkább el van terjedve, néha a változás kiindulópontját és elterjedésének körülményeit is meghatározhatjuk, de még mindig ott a nagy kérdés: hát mivel kell magyaráznunk a változás megindulását az első fellépés helyén? Elibénk mered a földrajzi és néprajzi vizsgálat használhatósága szempontjából a történelmi korok problémája is: meddig vetíthetők vissza e módszerek és eredményeik? Ezek a kutatások tehát nem teszik feleslegessé a fonetikai, egyéni lélektani és nyelvtörténeti kutatásokat. Az igazságot rendszerint több oldalról meg lehet közelíteni, de egyik oldalról sem érhetjük el egészen: az azonban kétségtelen, hogy aki több oldalról közelíti meg, az több szempontból ismeri meg és így közelebb jut hozzá, mint aki csak egyetlen szempontból akar hozzáférközni. Ha tehát nem is felel meg minden felmerülő kérdésre a földrajzi és néprajzi szempontú nyelvjáráskutatás: mégis szükség van rájuk a szintézis érdekében s hiányukat már eddig is többször éreztük. Ki kell tehát fejlesztenünk ezeket a módszereket is — nyelvtudományunk nagyobb hasznára s eredményeink biztosabbá tételére.

III. Nyelvatlasz-munkálat.

A néprajzi és földrajzi szempontú nyelvjárástanulmányozás azonban nem nélkülözheti az egész nyelvterület áttekintését s a részletek közt az összefüggések keresését. Ezt pedig csak az egész területre kiterjesztett módszeresen előkészített és tervszerűen végzett gyűjtőmunkával érhetjük el. Ezért szükség van egy Magyar Nyelvatlasz megalkotására. Ilyenre már gondoltak is: Huss Richárd és Papp István már 1929-ben felvetették e kérdést. Papp össze is állított egy mintamondatgyűjteményt a német nyelvatlasznak Wenkertől származó 40 mintamondata analógiájára: hang-, alak-, mondattani és szókincsbeli sajátosságok figyelembevételével készült e 65 mintamondatból álló gyűjtemény, melyet Papp a próbafelvételek és a bírálatok alapján helyesbített is. A német tervhez hasonlóan a magyar tanítóság bevonásával akarnak tájékoztató gyűjtést végezni, csak abban térnek el a német tervtől, hogy az átírások helyességét a helyszínen szakemberekkel akarják ellenőriztetni. Ez a kísérlet azonban megfelelő anyagi támogatás hiánya miatt már a kezdetén elakadt.

De azért e tervet nem szabad feladnunk, hiszen szinte az egész művelt világ nyelvatlasz-munkálatokat végez: német, francia, oláh(!), olasz, svájci nyelvatlaszok jelen-

tek meg; olasz, korzikai, belga vallon, oláh, német, vesztfáliai, keletnémetalföldi, németalföldi, belga flamand, erdélyi szász, észak-amerikai angol, albán, finn, észt, berber nyelvterületek feldolgozása van részben folyamatban, részben előkészületben s a szláv nyelvekre pedig egy egységes nyelvatlaszt is, s az egyes szláv nyelvekre készített külön nyelvatlaszt is terveznek. Mi már így is elmaradtunk időben, de legalább minőségileg annál tökéletesebbet alkothatunk.

Papp mintamondatai óta már eddig is két összefoglaló nyelvjárástanunk van, t. i. Horger nyelvtörténeti szempontú, Laziczius fonológiai szempontú összefoglalása; a külföldi kutatásokban is új irányok léptek fel (néprajzi, művelődéstörténeti szempontú vizsgálat, fonológia), melyek új problémákat hoztak s a régieket új megvilágításba helyezték. Ezeket mind felhasználhatjuk és fel is kell használnunk a gyűjtés és feldolgozás eredményesebbé tételére. De éppen ezért a nyelvtudomány külföldi és hazai eredményeit egyaránt értékesítenünk kell már az előkészítő munkálatokban s így a mintamondatok ill. a kérdőív összeállításában is.

A Papp-féle elgondolás mintájának, a német nyelvatlaszkutatásnak módszerében ugyan több figyelemre- és követésreméltó vonás van, de azért nem annyira tökéletes, hogy ne tehetnők tökéletesebbé. Legjobb lesz e célra a francia (Gilliéron-féle) és német (Wenker-féle) elvek és eredmények összehasonlítása.

1. A németek minden olyan községből gyűjtöttek adatokat, ahol iskola volt, ezzel szemben a franciák — előre megállapított terv szerint — csak 639 helységet dolgoztak fel, ami az összes francia helységeknek kb. 2%-át jelenti. A német nyelvatlasz ennél fogva 100 község közül legalább 95-ből ad adatokat, a francia csak 2-ből. A németek így földrajzilag biztosabb következtetéseket vonhatnak le a nyelvatlaszokról. A sűrűbb hálózati szempontjából tehát valóban mintának tekinthetjük a német módszert.

2. A németek a tanítóság átírását vették igénybe, az egyes községekből felvett adatok tehát általában az illető község átlag-nyelvjárását mutatják, ezzel szemben a francia atlasz adatait egy ember vette fel (Edmont), itt tehát könnyebben becsúsztak a gyűjteménybe egyéni nyelvsajátságok: Edmont ugyanis csak rövid ideig tartózkodhatott egy-egy községben s így csak egyes egyének nyelvét figyelhette meg. Mivel a régebbi magyar gyűjtésekben is gyakran találkozunk egyéni sajátságokkal (kurjózumok, hapax legomenonok, párbeszédék), az átlag-nyelvjárás megállapításában a tanítóság nálunk is jó szolgálatot tehet.

3. De ezzel szemben a fonetikailag kevésbé képzett tanítók pontatlanabb lejegyzéssel írták át a mintamondatokat, mint ahogyan a képzett francia nyelvész (Ed-

mont) írta le megfigyeléseinek eredményét. Az ellenőrző kutatók persze kimutatták, hogy néha Edmont füle is tévedett (a számára idegen déli nyelvjárás megfigyelésében), a német tanítók lejegyzései pedig bizonyos mértékig ellenőrizhetők egymással. A sűrű hálózat elvét tehát ajánlatos lesz megtartanunk, a tanítósgot pedig célszerű lesz a gyűjtés előtt fonetikai kiképzésben is részesítenünk.

4. A német vizsgálat csak hang- és alaktani szempontok szerint összeállított 40 mintamondat átírására támaszkodik, a francia kutatás ezzel szemben 100 mintamondat átírására, szócsoporthoz vizsgálatára s a hang- és alaktani szempontokon kívül szóföldrajziakra is alapítja a gyűjtőmunkát: vizsgálja a paraszt-lakosság átlagszókincsét fogalmi csoportok szerint, s a regionális elterjedésű ritkább szavakat az előfordulás jellege szempontjából. A szóföldrajzi és szótörténeti megfigyelések levonására tehát a franciák módszere alkalmasabb s ha a magyar nyelvjárásokat ilyen szempontok szerint is át akarjuk vizsgálni, a Pappféle mintamondatokat feltétlenül kérdőívvel is ki kell egészítenünk.

5. Így bizonyos mértékig mindkét módszer az ország sajátos körülményeihez alkalmazkodik: Németországban a sok politikai határ miatt sok helyről való adatot gyűjtöttek össze, Franciaországban pedig az egységesebb politikai helyzetnek megfelelően kevés közösség adatait térképezték. De azért egyik fél sincs megelégedve a saját módszerével: a franciák sűrűbb hálózatot, a németek szóföldrajzi kutatást sürgetnek!

6. Hatásának gyorsaságában a francia kutatásé az elsőség, mert 15 év alatt elkészült (1910-ben fejezték be, a pótlék 1920-ban jelent meg) s azóta termékenyítőleg hat az újabb kutatásra, a német atlasz pedig még 70 évi munka után sincs készen s csak a legújabb időben érezhető a hatása. De a német atlasz eddigi eredményei s az újabb német kutatás arra engednek következtetni, hogy a hatás intenzív volta szempontjából a német atlaszt kell a francia elé helyeznünk.

A német és a francia nyelvátlasz-munkák megindulása óta végzett kutatások is hoztak újabb szempontokat. A svájciak pl. tárgyatlasz-szal toldották meg a nyelvátlaszt. Ezt úgy oldották meg, hogy ahol szükségesnek tartják, a nyelvtérképeket ellátják a megfelelő tárgyak képeivel, sőt a mező- és házigazdasági, kisipari munkaköröket fényképekkel és vázlatokkal díszített külön kötetben mutatják be. Tehát a nyelvátlasznak itt már a tárgyi néprajzzal való összekapcsolása jelentkezik s ezt a gondolatot a legtöbb újabb nyelvátlasz-terv is elfogadta.

Több helyütt felvetődött a németedékek nyelvhasználatában megfigyelhető különbségek feljegyzésének szempontja. Ennek a nyelvátlasz-kutatásban való felhasználása annál érdekesebb lenne, mert bizonyára érdekes példákat hozna a nyelv változásá-

nak szemléltetésére. Egy-egy község átlag nyelvjárása mellett tehát megfigyelésre számíthat még a 20–30 év körüliek és a legidősebb nemzedék nyelvhasználata is. A legidősebb nemzedék tagjaiból elsősorban a kevésbé iskolázott és idegen községben kevésbé forgolódtatott egyéneket kell megfigyelni, mert ezek konzervatívabb nyelvállapotot képviselnek. Ugyanezen szempontból kell megfigyelni a legidősebb nemzedék körén belül is a nőket.

Az eddigi kutatások előnyeinek biztosítása céljából tehát feltétlenül kívánatos külön mintamondatgyűjtemény és külön kérdőív szerkesztése. Hogy pedig ezekre eredményes választ is kaphassunk, szükséges egyrészt a magyar tanítóság előkészítése, másrészt a képzett szakemberek útján való ellenőrző megfigyelés.

Első és legsürgősebb teendő a kérdőív megszerkesztése s a mintamondatok revidálása az újabb szempontok és az eddig ismert népnyelvi anyag figyelembevételével, ill. — ha szükségesnek látszik — új mintamondatok szerkesztése. Hogy ez annál eredményesebb legyen, itt az összes magyar nyelvészeknek közre kell működniük. Megosztott munkával könnyebben feldolgozható az eddigi közlésekben felhalmozódott anyag s így az is könnyebben megállapítható, hogy milyen szempontokat kell tartalmazniuk a mintamondatoknak. A fonetikai, fonológiai, hangtörténeti, alaktani és mondattani szempontok mellett kétségtelenül érvényesülnie kell annak a gondolatnak, hogy a mintamondatok a népi élet tárgykörében mozogjanak. Alkalmaságnak kell lenniük a mintamondatoknak a népnyelv stílusrétegeinek szemléltetésére, pl. a mindennapi nyelvhasználatra jellemző mondatok mellett erős érzelmi hangulittal ejtett mondatok, indulatos kitörések vagy becézgető kifejezések (vö. *adj!* ~ *adjál* stb.), finomkodó, uraskodó nyelvhasználat megfigyelésére, továbbá a nemzedékek nyelvhasználata között levő különbségek észlelésére. Fontos lenne végül még az is, hogy egyes vitás részletkérdések és földrajzi elterjedésük tekintetében nem eléggé ismert grammatikai formák is belekerüljenek a mintamondatokba, anélkül, hogy a hangsúly ezekre tolná át. Ilyenek lehetnének pl. többféleképp származtatható szók, szerkezetek, a nazalizált magánhangzók, kettőshangzók, az özésnek, ízésnek a köznyelvitől néhány eltérő példája, ingadozó alakú szótövek pár jellemző esete, szórendi ingadozások stb. Természetesen több jellemző példával kellene szolgálnia a mintamondatoknak a mostanában sokat emlegetett ezés : ézés : özés egymáshoz való viszonyára is.

A kérdőív összeállításában általános nyelvföldrajzi és speciálisan magyar nyelvjárásföldrajzi elveknek kell érvényesülniük. Az előbbi elvek összefoglalása megtalálható a *Publications de la Commission d'Enquête Linguistique* c. kiad-

ványsorozat I. kötetében, Marcell Cohen *Questionnaire Linguistique* (Mâcon 1931) c. művében. A speciális magyar elvek egybeállítása ugyancsak a magyar nyelvészek összességének feladata lenne. Mindenesetre kívánatos lenne a magyar népi szókincsnek fogalmi csoportok szerint való vizsgálata, ahol szükségesnek látszik, tárgyi néprajzi szempontok felhasználásával s rajzokkal vagy fényképekkel. E kérdőívnek is alkalmazkodnia kell a népi élet általános s az egyes vidékek sajátos szókincséhez. E csoportosítás keretében fel kellene dolgoznia a kérdőívnek az összes magyar jövevényszavakat (a szórványos elterjedésűeket is!), azonkívül az u. n. onomatopoeikus szókat, vagyis a szűkebb értelemben vett hangutánzó szókon kívül a hangfestő, állathívó, -űző, -terelő és a gyermek-, ill. dajkanyelvi szókat, valamint az indulatszókat. A jövevényszók földrajzi elterjedésének ismerete nem egy vitás kérdést oldana meg jövevényszavaink eredetének eddigi irodalmából: az egyes szavak eredetének ismeretén kívül közelebb juthatnánk a jövevényszók átvétele módjának tisztázásához, a vertikális átvétellel felülről jött és a horizontális átvétellel a közvetlen népi érintkezésből eredt jövevényszók egymáshoz való viszonyának megoldásához. Minden bizonnyal közelebb jutnánk így azon szláv jövevényszavaink eredetének megoldásához is, amelyekről eddig nem sikerült megállapítania a tudománynak, hogy melyik szláv nyelvből valók. Számolnunk kell ezek között horizontális átvétel útján átkerült kifejezésekkel is, ilyenkor pedig mindegyik vidék magyar lakossága attól a szlávtságtól vette át a jövevényszót, amellyel éppen érintkezett. Az onomatopoeikus szók földrajzi elterjedésének vizsgálatától fontos eredményeket várhatunk az onomatopoeia (ném. *Urschöpfung*; *amorphológikus* alapszóalkotás) lényegének tisztázása szempontjából. De tartalmaznia kell a kérdőívnek általános jellegű kérdéseket is, pl. a község történetére, különösen településére, azonkívül más községekkel, városokkal való érintkezésére, társadalmi rétegződésére, a nemzedékeknek egymáshoz való viszonyára, újságolvasásra stb.-re vonatkozóan is. Ezekre a feleletekre különösen a földrajzi és néprajzi magyarázatoknál lesz szükség.

A kérdőív és a mintamondatok kidolgozása után gondoskodnia kell a nyelvatlaszmunkálatok vezetőségének, a tanítószágnak olyanfokú kiképzéséről, amely biztosítja a kérdőívek egyöntetű kitöltését s a mintamondatoknak lehetőleg pontos átírását. Ezért meg kell ismertetni a tanítószágot a fonetikai, fonológiai, hangtörténeti, alaktani és mondattani, valamint a nyelv életére vonatkozó általános nyelvészeti alapelvekkel. Ez leginkább úgy biztosítható, ha a tervszerűen megállapított tanítógyűléseken egy irányító nyelvész nyújtja ezeket az ismereteket, esetleg rövid tájékoztató szöveg kiosztásával. Azonban addig is,

míg a kérdőívek, mintamondatok elkészülnek, szükséges lenne a fiatal tanítóság ránevelése erre a feladatra már a tanítóképzés keretein belül s a dolgozó tanítóságnak a népnyelv megfigyelésére való buzdítása és irányítása. Ez utóbbi feladat leginkább a Néptanítók Lapja útján oldható meg. Bele kell vonni a gyűjtés munkájába az egyetemi hallgatókat s a vidéken működő tanárokat is. Szükséges tehát tanárjelölteknek szemináriumokban való előkészítése erre a feladatra. A működő tanárok irányítása tanfolyamokon s a Tanáregyesületi Közlönyök útján történhetik.

A gyűjtés helyessége ellenőrzésének a beérkezett összes adatok nyelvészeti feldolgozása után, de a térképezés előtt kell megtörténnie. Itt már csak képzett nyelvészek szerepelhetnek. Ha többen végzik ezt az ellenőrzést, célszerű a közös eljárás mód elsajátítása. Ez is tanfolyamon oldható meg leginkább, ahol a kikerdezés és fonetikai lejegyzés, fonológiai megfigyelés finomabb részleteiben, valamint az ellentmondó adatok részletkérdéseiben képezik ki az ellenőrzésre induló kutatókat s gyakorlatilag egyes egyének próbakikérdezésével, fonográf-lemezek szövegének fonetikai lejegyzésével készülnek elő a közös eljárás módra. Ezzel az ellenőrző kiküldéssel megoldható esetleg hanglejtési sajátosságok, beszéd-tempó, dinamika lejegyzése s nyelvjárási fonogrammok, valamint fénykép- és filmfelvételek gyűjtése.

A nyelvatlasz-kutatásra tehát valóban nagyszerű feladatok várnak s az időben való elmaradottságunk világ-viszonylatban is nagy minőségi előnyökkel kárpótolható, de a céltudatos, rendszeres, kitartó munkán kívül összetartás, munkamegosztás és nem utolsósorban anyagi támogatás is szükséges hozzá. De talán rövidesen eljő az az idő is, amikor az Akadémia s a kormány fedezetet fog találni e fontos nemzeti és tudományos feladat költségeire éppen úgy, amint ez a legtöbb országban máris megtörtént.

Irodalom: A Bach: i. m. 14—24 (bibliográfiával). — Fr. Maurer i. m. 72—76. és 53—68. (Utóbbi helyen a néprajzi atlaszról). — E. Gamillscheg, i. m. 1—5. — Bernhard Martin, *Georg Wenkers Kampf um seinen Sprachatlas (1875—87.)* Deutsche Dialektgeographie XXI. („Von Wenker zu Wrede“) 1—37. — Marcell Cohen, *Questionnaire Linguistique*. Publications de la Commission d'Enquête Linguistique (= CEL) I. Mâcon 1931. — Joseph Schrijnen, *Essai de bibliographie de géographie linguistique générale*. Publications de la CEL. II. Nijmegen 1933. Bő ismertetése magyarul: Papp István: *A világ nyelvatlasz-munkálatai*. Budapesti Szemle. CCXXX. 226—45. (1933). — A magyar gyűjtés szempontjaihoz: Csűry Bálint, *A népnyelvi búvárlat módszere*. A Turul-Szövetség Népkutatási Füzetei 1. sz. Bp. 1936. — Balassa József, *A nép nyelvének tanulmányozása*. Magyar Figyelő (Pozsony) 1935. 2—4. sz.